

PAWEŁ B. SZTABIŃSKI, FRANCISZEK SZTABIŃSKI

Europejski Sondaż Społeczny: integracja w dziedzinie badań

Inicjatywa prowadzenia Europejskiego Sondażu Społecznego (European Social Survey – ESS) została zgłoszona przez Komitet Ekspertów Europejskiej Fundacji Nauki (European Science Foundation 1996, 1999). Wynikała ona z przekonania, że w działaniach na rzecz integracji europejskiej zbyt mało uwagi poświęca się jej aspektom społecznym. Wprawdzie prowadzi się wiele badań porównawczych na szczeblu europejskim, jednak są one wycinkowe, a ich poziom metodologiczny uniemożliwia dokonywanie uprawnionych porównań międzykrajowych. Celem Europejskiego Sondażu Społecznego jest integracja europejska w dziedzinie badań socjologicznych w trzech wymiarach. Chodzi, po pierwsze, o stworzenie zintegrowanego obiegu informacji dotyczących kluczowych dla Europy problemów politycznych i społecznych oraz związanych z nimi postaw. Zgodnie z założeniami, mają one być wykorzystywane przez naukowców, polityków, dziennikarzy, służby cywilne, narodowe i europejskie oraz opinię publiczną. Po drugie, celem ESS jest wypracowanie standardów metodologicznych badań międzykrajowych, które następnie zostaną upowszechnione w krajach uczestniczących w projekcie. Chodzi więc o integrację w dziedzinie standardów prowadzonych badań. Po trzecie, celem projektu jest integracja europejskiego środowiska naukowego. Jest to naturalna konsekwencja dwóch wspomnianych celów.

Zaprezentujemy tu Europejski Sondaż Społeczny w trzech wspomnianych wymiarach. Zaczniemy od kilku podstawowych informacji o projekcie ESS.

PODSTAWOWE INFORMACJE O PROJEKCIE

Badanie ESS jest realizowane co 2 lata. Pierwsza edycja została zrealizowana w roku 2002. Wzięły w nim udział 22 kraje: Austria, Belgia, Czechy, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Izrael, Luksemburg, Niemcy, Norwegia, Polska, Portugalia, Słowenia, Szwajcaria, Szwecja, Węgry, Wielka Brytania, Włochy. W drugiej edycji badania (2004) wzięło udział 26 krajów: Austria, Belgia, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Islandia, Luksemburg, Niemcy, Norwegia, Polska, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Szwajcaria, Szwecja, Turcja, Ukraina, Węgry, Wielka Brytania, Włochy. W obu edycjach projektu uczestniczyło łącznie 21 krajów.

W trzeciej edycji, która będzie realizowana w roku 2006, uczestniczyć będą niemal wszystkie kraje biorące udział wcześniej, a dodatkowo Bułgaria, Rumunia, Rosja i być może inne kraje europejskie.

Projektem kieruje Centralny Zespół Koordynacyjny (Central Coordinating Team – CCT), pracujący pod kierunkiem profesora Rogera Jowella (City University w Londynie), zaś całościowy nadzór nad projektem sprawuje Scientific Advisory Board, pracujący pod kierunkiem profesora Maxa Kaase'a z International University w Bremie. W skład Scientific Advisory Board wchodzi przedstawiciele wszystkich krajów uczestniczących w projekcie. Polskę reprezentuje Henryk Domański.

Prace CCT i Scientific Advisory Board finansowane są środkami europejskich: V, a następnie VI Programu Ramowego UE. Natomiast realizacja badania jest finansowana w każdym z krajów ze środków narodowych.

W Polsce projekt umiejscowiony jest w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN. Środki na realizację I i II edycji przyznał Komitet Badań Naukowych (grant nr 2 H02E 023 22 i nr 2 H02E 039 25 oraz nr 1 H02E 042 26 i nr 1 H02E 033 29). Ponieważ jednak były one niewystarczające, projekt został dofinansowany przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN. Środki na realizację III edycji przyznało Ministerstwo Edukacji i Nauki (grant ze środków specjalnych nr ESS/25/2005). Były to granty indywidualne, których głównym wykonawcą jest Paweł Sztabiński, będący również kierownikiem towarzyszących przedsięwzięć o charakterze organizacyjno-badawczym.

Wykonawcami projektu są: Henryk Domański, Anna Dyjas-Pokorska, Dariusz Przybysz, Franciszek Sztabiński, Paweł B. Sztabiński (Narodowy Koordynator projektu), Teresa Żmijewska-Jędrzejczyk.

Zbiory danych z poszczególnych edycji badania dostępne są bez żadnych ograniczeń w internecie (www.ess.nsd.uib.no), wraz ze specjalnym

pakiem treningowym, ułatwiającym korzystanie z danych dla mniej zaawansowanych użytkowników. Tam też zamieszczone są wykorzystane narzędzia badawcze w wersjach narodowych oraz pełna dokumentacja badania. Natomiast założenia badania oraz informacje na temat przyjętych w nim standardów dostępne są pod adresem www.europeansocial-survey.org. I jeszcze jedna ważna informacja dla użytkowników danych: nie istnieją żadne preferencje ani też specjalne uprawnienia w dostępie do danych i ich wykorzystania. Ani narodowe zespoły ESS, ani też zespoły autorów przygotowujących poszczególne moduły nie otrzymują danych wcześniej, tzn. przed ich opublikowaniem w internecie. Natomiast od momentu ich opublikowania mogą z nich korzystać wszyscy zainteresowani na równych prawach.

ESS należy do najbardziej zaawansowanych metodologicznie projektów w dziedzinie nauk społecznych. Wyrazem uznania dla poziomu metodologicznego ESS było uhonorowanie projektu w 2005 r. nagrodą Kartezjusza. Jest to najbardziej prestiżowa nagroda w Europie w dziedzinie nauki, przyznawana przez Komisję Europejską za „doskonałość w dziedzinie badań naukowych” (*excellence in scientific research*). Po raz pierwszy w historii nagrody został nią uhonorowany projekt w dziedzinie nauk społecznych.

Problematyka badania

Podstawowym, najogólniejszym celem ESS jest analiza, diagnoza i wyjaśnienie wzajemnych relacji między zmieniającymi się instytucjami, strukturami polityczno-ekonomicznymi integrującej się Europy oraz postawami, przekonaniem i zachowaniami jej zróżnicowanych populacji. Zgodnie z założeniami, tematyka badania obejmuje zagadnienia o kluczowym znaczeniu dla zrozumienia zmian zachodzących we współczesnej Europie.

Kwestionariusz zawiera 12 modułów stałych, które są powtarzane w każdej edycji badania, i 2–4 moduły rotacyjne, które zmieniają się w kolejnych edycjach. Wyboru zagadnień objętych badaniem – chodzi zarówno o część stałą, jak i rotacyjną – dokonuje wspomniany Scientific Advisory Board. Są to zatem zagadnienia uznane za ważne przez europejską społeczność naukową.

Moduły stałe dotyczą następujących zagadnień: zaufanie do władz, polityków i instytucji, zainteresowanie polityką i uczestnictwo w życiu politycznym, orientacje społeczno-polityczne, zagadnienia władzy i jej skuteczności na poziomie krajowym i międzynarodowym, wartości moralne, polityczne i społeczne, integracja i wykluczenie społeczne, tożsamość narodowa, etniczna i religijna, poczucie dobrobytu, stan zdrowia i poczucie

bezpieczeństwa, skład demograficzny gospodarstwa domowego i jego charakterystyki społeczno-demograficzne, warunki życiowe gospodarstwa domowego oraz Kwestionariusz ludzkich wartości. Projekt ma jednak charakter „otwarty” w tym sensie, że część stała kwestionariusza jest w kolejnych edycjach badania rozszerzana o pytania lub bloki pytań dotyczące zagadnień, które stają się ważne dla Europy. Takimi zagadnieniami są obecnie korzystanie z technologii informacyjnych i komunikacyjnych, zagrożenie terroryzmem i społeczne przyzwolenie na ograniczenie w związku z tym praw obywatelskich oraz poczucie zagrożenia przestępczością. Zostaną one uwzględnione w najbliższej, III, rundzie badania.

Wszystkie moduły stałe zostały przygotowane we współpracy z czołowymi europejskimi specjalistami w zakresie podjętych zagadnień i pozwalają na obserwację zarówno zmian zachodzących w poszczególnych krajach, jak i różnic między krajami.

Moduły rotacyjne dotyczą wybranych zagadnień istotnych z punktu widzenia społecznych aspektów integracji europejskiej. W pierwszej edycji badania dotyczyły one zagadnień imigracji i azylu oraz zaangażowania obywatelskiego. W drugiej edycji – zagadnień zdrowia i dbałości o zdrowie, moralności ekonomicznej oraz rodziny i pracy. W najbliższej, trzeciej edycji ESS, będą one dotyczyć osobistego i społecznego dobrostanu oraz faz życia.

Moduły o podobnej jak w ESS tematyce można odnaleźć również w innych badaniach międzykrajowych. Jednak celem ESS nie jest podejmowanie nowatorskiej problematyki – przynajmniej w części stałej kwestionariusza. Wprost przeciwnie, część ta z założenia składa się z pytań o sprawdzonej wartości analitycznej. Tym, co stanowi wartość dodaną ESS, jest wyselekcjonowanie tematów i pytań pod kątem znaczenia dla społecznego wymiaru integracji europejskiej, zastosowanie ich w tym samym kwestionariuszu i metodologia badania, umożliwiająca dokonywanie uprawnionych porównań międzykrajowych.

Metodologia badania¹

Drugą przesłanką uzasadniającą konieczność zainicjowania projektu ESS była, jak wspomniano, krytyczna ocena metodologii europejskich badań międzykrajowych. Badania te mogą budzić wątpliwości zarówno ze względu na ich poziom metodologiczny, jak i stosowanie w poszczególnych krajach odmiennej metodologii, co uniemożliwia dokonywanie uprawnio-

¹ Dokładniejsze omówienie metodologii badania ESS przedstawione jest w artykule Pawła Sztabińskiego (2004).

nych porównań międzykrajowych. Tę diagnozę European Science Foundation potwierdziły analizy dokonane przez Kazimierza M. Słomczyńskiego (2004), który pokazał, że jest to generalny problem badań międzykrajowych, nie tylko europejskich.

Na potrzeby projektu ESS wypracowana została specjalna metodologia badania, która jest jednolicie stosowana w krajach uczestniczących w jego realizacji. Metodologię tę, wykorzystującą aktualny dorobek socjologii ilościowej, wypracowały przodujące w tej dziedzinie ośrodki europejskie: City University z Londynu, Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA) z Niemiec, Catholic University of Leuven z Belgii, University of Amsterdam z Holandii i Norwegian Social Science Data Services. Proces badawczy podzielono na kilka etapów, a wspomniane ośrodki służą pomocą w ich realizacji i nadzorują ich przestrzeganie we wszystkich krajach. Poszczególne etapy procesu badawczego realizowane są w następujący sposób.

1. *Przygotowanie narzędzi badawczych.* Przyjęte do realizacji moduły rotacyjne oceniane są przez zespoły narodowe przede wszystkim ze względu na przystawalność pytań do kontekstu kulturowego i społecznego kraju, ale również ze względu na poprawność sformułowań, strukturę kwestionariusza, a nawet potrzebę dodania pytań, które w danym kraju uznaje się za ważne w związku z problematyką modułu. Następnie kwestionariusz ten jest sprawdzany w badaniach wstępnych, które każdorazowo realizowane są w dwóch krajach, na próbie liczącej w sumie 800–1000 osób. Badanie to łączy elementy pilotażu i badania próbnego. Jego celem jest więc z jednej strony sprawdzenie poprawności i zrozumiałości zastosowanych pytań, w szczególności zawartych w modułach rotacyjnych, długości kwestionariusza, poprawności jego struktury itp., z drugiej zaś – zebranie materiałów do analiz o charakterze „substancywnym”, umożliwiających ocenę wartości wskaźnikowej zastosowanych pytań.

Warto wspomnieć, że realizację tego badania przed II i III rundą ESS powierzono m.in. zespołowi polskiemu. Zadecydowały o tym dwie racje: z jednej strony dowiedzione w rundzie liczne specyfiki krajów Europy Środkowej w porównaniu z krajami zachodnimi, z drugiej zaś wysoka ocena poziomu metodologicznego badania ESS w Polsce. Dla realizacji celów, którym służy to badanie, polski zespół ESS wypracował oryginalną metodologię, która pozwala na ilościową i jakościową ocenę różnych wymiarów poprawności pytań i kwestionariusza (Sztabiński i Sztabiński 2005). Została ona wysoko oceniona przez CCT, czego wyrazem było również powierzenie nam realizacji badania przed rundą III według tej samej metodologii.

2. *Tłumaczenie kwestionariusza.* W badaniu ESS zastosowano kilkustopniową procedurę tłumaczenia. (i) Kwestionariusz „źródłowy”, w języku an-

gielskim, jest przygotowywany w specjalny sposób. Po pierwsze, pytania są sformułowane w sposób ułatwiający ich przetłumaczenie. Nie stosuje się więc potocznego języka angielskiego, jakiego zazwyczaj używa się w kwestionariuszach, lecz język ułatwiający precyzyjne przetłumaczenie pytań. Po drugie, w przypadku terminów lub zwrotów, których przetłumaczenie może budzić wątpliwości, dodane są specjalne przypisy, precyzujące ich sens w kontekście danego pytania. (ii) Tłumaczenie kwestionariusza na język lub języki narodowe składa się z 4 etapów, składających się na metodologię TRAPD (akronim od słów: *Translation, Review, Adjudication, Pre-testing* i *Documentation*) [Harkness i Schoua-Glusberg 1998]. W pierwszym etapie kwestionariusz jest tłumaczony niezależnie przez dwóch tłumaczy. Następnie socjolog, który zna biegle język angielski, a jednocześnie ma doświadczenie w zakresie przygotowania kwestionariuszy, porównuje obie wersje i uzgadnia z tłumaczami wersję wspólną. W kolejnym kroku narodowy koordynator ESS, która z założenia musi być osobą z dużym doświadczeniem badawczym, przygotowuje wersję finalną tłumaczenia. Jest ona następnie sprawdzana w badaniu pilotażowym, realizowanym na próbie ok. 50 osób. Badanie pilotażowe służy wyłącznie ocenie sformułowań i zrozumiałości pytań w języku narodowym.

W Polsce prace nad tłumaczeniem zostały rozszerzone o dodatkowy etap: ostateczna wersja kwestionariusza przesyłana jest wraz z wersją źródłową – angielską – do oceny socjologom, którzy mają duże doświadczenie w prowadzeniu badań kwestionariuszowych, a jednocześnie deklarują zainteresowanie wykorzystaniem wyników ESS.

Zastosowany w ESS wielostopniowy proces tłumaczenia kwestionariusza na języki narodowe wynika z przekonania, że stanowi on jeden z kluczowych etapów, umożliwiających uprawnione porównywanie uzyskanych wyników. Jest oczywiste, że ewentualne błędy lub rozbieżności tłumaczenia w stosunku do wersji „źródłowej” mogą spowodować znaczące różnice wyników badania uzyskanych w różnych krajach. W związku z zastosowaną procedurą należy podkreślić dwie sprawy. Po pierwsze, w badaniu ESS tłumaczenie jest procesem, w który zaangażowane są zarówno osoby o wysokich kompetencjach w zakresie języka obcego, jak i przygotowania kwestionariuszy. Połączenie tych kompetencji pozwala przygotować poprawne i zgodne z oryginałem narzędzie. Po drugie, w ESS nie przyjmuje się idealizującego założenia o możliwości przygotowania narodowej wersji kwestionariusza identycznej ze źródłową. Jest oczywiste, że w niektórych przypadkach nie sposób znaleźć w języku narodowym termin, który dokładnie odpowiada oryginałowi angielskiemu, uwzględniając w pełni jego odcień znaczeniowy i/lub konotacje albo też termin taki nie funkcjonuje w kontek-

ście danego pytania. Jest to jedno z istotnych ograniczeń najczęściej stosowanej w ocenie tłumaczenia metody *back translation*. Dlatego też w wyniku prac nad tłumaczeniem kwestionariusza ESS każdy koordynator narodowy zobowiązany był do przygotowania dokumentacji, zawierającej wykaz rozbieżności między wersją źródłową pytań (angielską), a przyjętym tłumaczeniem (na każdym z etapów tłumaczenia). Zestawienie to dostępne jest w internecie wraz ze zbiorami danych z badania w każdym kraju i może być pomocne w interpretacji niektórych różnic między uzyskanymi w nich wynikami.

3. *Dobór próby*. Badaniem ESS objęte są, podobnie jak w większości badań europejskich, osoby w wieku 15 i więcej lat. Próba w każdym kraju ma charakter ściśle losowy, bez próby rezerwowej, której zastosowanie, jak wiadomo, nie ma żadnego uzasadnienia teoretycznego. Jeśli chodzi o jej dobór, to przyjęto zaproponowaną przez Leslie Kisha (1994) zasadę, aby w każdym kraju była to najlepsza dostępna próba – oczywiście probabilistyczna. Biorąc pod uwagę zakładaną dokładność oszacowań, minimalną wielkość „efektywnej” próby zrealizowanej, tzn. pomniejszonej o „efekt schematu losowania”, określono w I rundzie na 1500 wywiadów, w drugiej zaś na 1000. W praktyce, faktyczna liczebność próby zrealizowanej musiała wynosić minimum 2000 wywiadów w I rundzie i 1500 w II rundzie.

W Polsce badanie zrealizowane zostało na próbie „imiennej”, wylosowanej z Departamentu Rozwoju Informatyki i Systemu Rejestrów Państwowych (PESEL). Była ona warstwowana ze względu na płeć, wiek i kategorię wielkości miejscowości zamieszkania. W celu zachowania właściwej struktury próby zrealizowanej ze względu na kategorię miejscowości, próbę losowano, uwzględniając ustalone na podstawie wyników wcześniejszych badań, prawdopodobieństwo realizacji wywiadu w każdej kategorii wielkości. Inaczej mówiąc, na etapie losowania uwzględniono nierówne prawdopodobieństwo realizacji wywiadu w poszczególnych kategoriach miejscowości. W miastach powyżej 50 tys. mieszkańców zastosowano losowanie proste, zaś w mniejszych miastach i na wsi próba była „clustrowana”, tzn. najpierw losowano miejscowości, a następnie osoby z tej miejscowości tworzące „wiązkę” realizacyjną.

4. *Realizacja badania*. Badanie ESS jest realizowane we wszystkich krajach techniką wywiadu osobistego z kwestionariuszem „papierowym” (PA-PI) lub wywiadu osobistego ze wspomaganie komputerowym (CAPI). Są one bardzo pokrewne – chodzi o osobisty, bezpośredni kontakt ankietera z respondentem – co ma istotne znaczenie, biorąc pod uwagę międzykrajową porównywalność wyników. Różnice wyników badania w poszczególnych krajach nie mogą być zatem pochodną odmienności zastosowanych technik

badawczych. Każda runda badania jest realizowana w zbliżonym okresie (między 1 września a 31 grudnia), co jest również jednym z elementów stanowiących o uprawnionej międzykrajowej porównywalności wyników.

Bardzo istotnym wymogiem jest współczynnik realizacji wylosowanej próby (tzw. *response rate*): musi on wynosić co najmniej 70%. Taki odsetek realizacji umożliwi uprawnione wnioskowanie o populacji na podstawie przebadanej próby. Biorąc pod uwagę, że odsetek realizacji próby w badaniach prowadzonych w zdecydowanej większości krajów europejskich jest niższy i ma tendencję spadkową (de Leeuw i de Heer 2002), standardy realizacyjne ESS nakierowane są przede wszystkim na jego maksymalizację. Polegają one, ujmując najogólniej, na odpowiedniej organizacji badania oraz monitorowaniu i kontroli pracy ankierów.

4.1. Organizacja badania – przedstawimy ją w punktach. (i) Do wszystkich wylosowanych osób wysłany jest list zapowiadający badanie i wizytę ankiera. (ii) Czas realizacji terenowej badania ESS musi wynosić minimum 1 miesiąc. Stwarza to możliwość podejmowania wielokrotnych prób kontaktu z osobami trudno dostępnymi. Tak długi czas realizacji może, co oczywiste, budzić obawy dotyczące homogeniczności wyników badania. Jednakże zawarte w kwestionariuszu ESS pytania dotyczą spraw generalnych (przede wszystkim postaw), nie zaś opinii w sprawach bieżących i tym samym są mniej podatne na zmiany. Z drugiej strony ryzyko wystąpienia zmian postaw w okresie realizacji badania jest możliwe do kontroli, o czym piszemy dalej. (iii) W przypadku trudnej dostępności respondenta ankier zobowiązany jest do co najmniej 4 prób kontaktu w różne dni i różnych porach dnia. Przynajmniej jedna z nich musiała mieć miejsce wieczorem i jedna – w czasie weekendu. Pierwsza próba kontaktu nie może być podejmowana telefonicznie, gdyż, jak wiadomo, podczas kontaktu telefonicznego łatwiej jest respondentowi odmówić udziału w badaniu. (iv) W przypadku „miękkiej” odmowy respondenta lub odmowy udzielonej przez osobę trzecią wywiad był przekazywany do realizacji innemu, bardziej doświadczonemu ankierowi. (v) W przypadku zmiany miejsca zamieszkania respondenta ankier zobowiązany był ustalić aktualny adres i zrealizować wywiad w nowym miejscu. (vi) Maksymalny odsetek przypadków nieskontaktowania się z respondentem lub kimś z jego gospodarstwa domowego nie może przekraczać 3% wylosowanej próby. Ma to skłonić instytut badawczy realizujący ESS do motywowania ankierów do prób ustalenia przyczyn trudnej dostępności lub niedostępności wylosowanych osób.

4.2. Monitoring pracy ankierów prowadzony jest na dwóch poziomach: indywidualnym, tzn. ankiera, i zbiorowym – instytutu badawczego realizującego badanie ESS. Monitoring na poziomie indywidualnym pole-

ga na obowiązku bieżącego wypełniania przez ankietera specjalnie przygotowanego formularza „Raport z pracy ankietera pod wylosowanym adresem”. W formularzu tym ankieter zobowiązany jest do szczegółowego opisu każdej próby kontaktu z respondentem, a więc zanotowania daty i godziny kontaktu, jego formy (osobisty, przez domofon itp.), informacji z kim rozmawiał (lub też że nie rozmawiał z nikim), rezultatu kontaktu, a także do opisu budynku, w którym mieszka respondent, i najbliższej okolicy. W sumie zawartość formularza daje pełny wgląd w przebieg kontaktu ankietera z respondentem.

Instytut realizujący badanie ESS zobowiązany jest także do przekazywania narodowemu koordynatorowi ESS co 2 tygodnie informacji o przebiegu realizacji badania (monitoring na poziomie zbiorowym). Jest to informacja o liczbie zrealizowanych wywiadów, liczbie wywiadów niemożliwych do realizacji oraz będących w trakcie realizacji. Pozwala to na bieżącą ocenę postępów realizacji, a jednocześnie sprzyja systematycznej pracy ankieterów.

Kontrola pracy ankieterów służy w ESS przede wszystkim ocenie realizacji próby. Objętych nią jest tylko 5% wywiadów zrealizowanych, ale 10% odmów udzielenia wywiadu i 10% przypadków nieskontaktowania się z respondentem. Położenie głównego nacisku na sprawę realizacji próby nie oznacza jednak, że w ESS zbagatelizowany został możliwy błąd związany z realizacją wywiadów. Każdy ankieter musi osobiście uczestniczyć w szkoleniu do badania, a liczba zrealizowanych wywiadów przez jednego ankietera nie może przekraczać 48.

W Polsce badanie ESS jest realizowane przez Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Stosowaną techniką jest PAPI. Czas jego realizacji wynosi ok. dwa i pół miesiąca. Współczynnik realizacji (*response rate*), tzn. odsetek zrealizowanej próby pomniejszonej o przypadki niezrealizowania wywiadu z powodu błędów operatu losowania (np. respondent zmarł, wyjechał na stałe za granicę, dom niezamieszany itp.), wyniósł w I rundzie 73,2%, w drugiej 73,7%. Jednocześnie odsetek przypadków braku kontaktu z respondentem lub kimś z jego gospodarstwa domowego wynosił odpowiednio 2,0% i 2,2%. Co więcej, analizy przeprowadzone zarówno za granicą (przez wspomniany ośrodek ZUMA), jak i w Polsce (Górniak i Perek-Białas 2004) pokazały, że struktura próby zrealizowanej ze względu na charakterystyki społeczne jest bardzo zbliżona do próby założonej.

W związku z realizacją badania należy podkreślić, że Polska należy do nielicznych krajów, które osiągnęły założone w ESS parametry realizacyjne – chodzi o *response rate* i odsetek braku kontaktu. W większości kra-

jów uczestniczących w projekcie *response rate* mieści się on w granicach 60–65%, a w niektórych wynosi niewiele ponad 40%. Co więcej, polskie parametry realizacyjne są stabilne w obu rundach, podczas gdy w niektórych innych krajach różnice między współczynnikami realizacji w I i II rundzie sięgają 10 punktów procentowych. Trudno założyć, że w ciągu dwóch lat dzielących I i II rundę badania zaszły w tych krajach wydarzenia, które w tak istotny sposób mogły wpłynąć na współczynnik realizacji. Raczej wskazuje to, że nie wszystkie kraje ściśle przestrzegały przedstawionych powyżej zasad realizacji badania.

5. *Przygotowanie zbioru danych.* Zbiór danych został przygotowany według jednolitego formatu. W kodowaniu podstawowych zmiennych (zawodów, poziomów wykształcenia, regionów i wyznania) zastosowano międzynarodowe klasyfikacje (ISCO dla zawodów, ISCED dla wykształcenia i NUTS dla regionów) lub też klasyfikacje specjalnie przygotowane dla potrzeb ESS (w przypadku wyznania). Dodatkowo wskazano, na jakim poziomie, przyjmując klasyfikację NUTS, uprawnione jest prowadzenie analiz zróżnicowania ze względu na regiony. Każdy z krajów zobowiązany był także do zrobienia kontroli logicznej zbioru, a oprócz tego zbiór podlega „czyszczeniu” na poziomie międzynarodowym.

Omawiając metodologię badania ESS, należy wspomnieć o dwóch jeszcze sprawach: materiałach dodatkowych, które mogą być pomocne w wykorzystaniu i interpretacji danych, oraz o specjalnych badaniach metodologicznych.

Materiały dodatkowe obejmowały następujące elementy. (i) Informację o najważniejszych wydarzeniach międzynarodowych i krajowych, które miały miejsce w okresie od 3 miesięcy przed rozpoczęciem pracy terenowej do jej zakończenia. Jako ważne uznane zostały wydarzenia, o których trzy dzienniki o największym nakładzie pisały przynajmniej przez 2 dni na jednej z pierwszych stron. Ich podsumowanie każdy z krajów uczestniczących w projekcie zobowiązany jest przygotowywać co tydzień. Podstawowym celem zbierania tych informacji jest stworzenie możliwości uwzględnienia ewentualnego wpływu bieżących wydarzeń na udzielane podczas wywiadu odpowiedzi. Może to być szczególnie przydatne do interpretacji różnic wyników w analizach podłużnych (longitudinalnych), gdyż pozwala uwzględnić wpływ czynników przejściowych na uzyskane rezultaty badania. Należy przypomnieć, że badanie ESS jest realizowane co 2 lata. Jednakże informacje o wydarzeniach w okresie badania mogą służyć również do wspomnianej analizy homogeniczności wyników danej rundy badania. (ii) Informację o narodowym systemie parlamentarnym. (iii) Informację o narodowym systemie edukacji wg klasyfikacji ISCED. W Polsce przygotowano informacje

o systemie edukacji przed reformą w latach 1999–2002 (do analiz wykształcenia rodziców respondenta) i po reformie (do analiz wykształcenia respondenta). (iv) Informację o najważniejszych partiach politycznych w kraju. Aby ograniczyć arbitralność w ocenie ich orientacji (prawica–lewica), w Polsce wykorzystano wyniki badania TNS OBOP i CBOS dotyczące ich postępowania w społeczeństwie. Trzy ostatnie informacje są, co oczywiste, przydatne przede wszystkim dla zagranicznych użytkowników wyników ESS.

Specjalne badania metodologiczne prowadzone w ramach projektu dotyczyły w I i II rundzie zagadnienia trafności i przekładalności zwartych w pytaniach skal (słownych i liczbowych o różnej długości). Począwszy od III rundy projekt ESS będzie rozszerzony o dodatkowy program metodologiczny (*Joint Research Activities*) dotyczący następujących zagadnień.

(a) Strategie zbierania danych. Jak wspomniano, jednym z podstawowych obecnie problemów socjologii ilościowej jest zmniejszanie się odsetka realizacji próby. Sposobem na jego zwiększenie ma być tzw. *mixed mode data collection*, czyli stosowanie w tym samym badaniu różnych technik badawczych. Obok wywiadu osobistego może to być ankieta internetowa, pocztowa lub wywiad telefoniczny (CATI). Badania mają odpowiedzieć na pytanie o zasadność ich stosowania.

(b) Doskonalenie reprezentatywności prób. Celem badań ma być pomiar i redukcja błędu wynikającego z niepełnej realizacji próby.

(c) Doskonalenie kwestionariusza i pytań. Badania te stanowią kontynuację wspomnianych analiz dotyczących trafności i rzetelności pomiaru przy zastosowaniu różnych skal.

(d) Wskaźniki postaw. Chodzi o wypracowanie wskaźników do pomiaru jakości życia w perspektywie dynamicznej.

Polski zespół ESS zgłosił akces do drugiego z programów. Aczkolwiek, jak wspomnieliśmy, współczynnik realizacji ESS w Polsce należy do najwyższych, to jednak niewiele przekracza on 70%. Stąd też członkowie polskiego zespołu już wcześniej, w związku z rundą I badania, podjęli problem motywów nieuczestniczenia części wylosowanych osób w badaniach i pomiaru skutków niepełnej realizacji próby (Sztabiński i in. 2005; Sztabiński w druku).

Omawiając metodologię ESS należy podkreślić jeszcze jedną sprawę. Otóż w projekcie obowiązuje zasada pełnej przejrzystości procedur i ich zastosowań. Oznacza to, że każdy użytkownik danych może sam ocenić wartość danych dla poszczególnych krajów. Temu celowi służą, obok wspomnianego zestawienia odstępstw od wersji źródłowej kwestionariusza, także Narodowy Raport Techniczny oraz adnotacje zamieszczone w związku z narodowymi zbiorami danych. Raport techniczny zawiera szczegółowe

dane dotyczące metodologii badania w danym kraju, takie jak terminy realizacji, liczba uczestniczących ankieterów, dane o populacji kraju, wielkość dobranej próby, współczynnik realizacji, przyczyny niezrealizowania wywiadów itp. Adnotacje przy zbiorach danych wskazują, w przypadku których zmiennych porównywalność międzykrajowa nie jest w pełni uprawniona i z jakich przyczyn.

Współpraca międzykrajowa

Trzecim celem ESS jest aktywizacja współpracy i integracja europejskiego środowiska socjologicznego. Jak wspomniano, Scientific Advisory Board tworzą przedstawiciele wszystkich krajów uczestniczących w projekcie, a narodowe zespoły biorą udział w przygotowaniu ostatecznej wersji kwestionariusza i wypracowaniu standardów przyjętych w badaniu. Podczas odbywających się dwa razy w roku spotkań narodowych koordynatorów dyskutowane są proponowane w kolejnych rundach moduły rotacyjne kwestionariusza i uzupełnienia do części jego stałej oraz zmiany i uzupełnienia w procedurze badania w kontekście krajowych doświadczeń z realizacji poprzednich rund. W rezultacie ostateczny kształt kwestionariusza i standardów realizacyjnych powstaje przy aktywnym współudziale wszystkich krajów uczestniczących w projekcie. Każdy kraj wnosi swoje doświadczenia w celu wypracowania wspólnej metodologii badań europejskich.

Aktywizacji współpracy międzykrajowej służą również przyjęte w ESS zasady zgłaszania propozycji modułów rotacyjnych. Moduł taki może zgłosić zespół składający się z przedstawicieli przynajmniej trzech krajów europejskich. Wyboru modułów, które będą realizowane w danej rundzie badania, dokonuje Scientific Advisory Board. Współautorką jednego z modułów realizowanego w II rundzie ESS („Zdrowie i dbałość o zdrowie”) była Małgorzata Ołtarzewska z Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, natomiast drugiego („Moralność ekonomiczna”) – Grażyna Skąpska z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kolejną inicjatywą zmierzającą do integracji europejskiego środowiska socjologicznego jest powołanie Europejskiego Towarzystwa Badań Surveyowych (European Association for Survey Research). Zostało ono utworzone podczas konferencji w Barcelonie w lipcu 2005 z inicjatywy członków CCT ESS, a jego przewodniczącym został Willem Saris. Konferencje Towarzystwa odbywać się będą co dwa lata.

Niezależnie od wymienionych „sformalizowanych” form współpracy, podejmowane są również inicjatywy obejmujące kilka krajów. W II rundzie ESS Portugalia, Polska i Szwajcaria zamieściły w kwestionariuszu dodatko-

wy moduł dotyczący tożsamości religijnej, narodowej, europejskiej, regionalnej i etnicznej, który zostanie wykorzystany do przygotowania wspólnego artykułu.

UWAGI KOŃCOWE

Aczkolwiek Europejski Sondaż Społeczny jest projektem „młodym” – pierwsza jego runda została zrealizowana, jak wspomniano, w roku 2002 – to jednak towarzyszy mu spore zainteresowanie. Według danych z listopada 2005 r., strony internetowe ESS odwiedziły 6872 osoby z 97 krajów. Wśród nich Polacy stanowią 3,3% (229 osób). Warto także wspomnieć, że w dwóch konferencjach poświęconych ESS, które zostały zorganizowane przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN w styczniu 2004 roku i w grudniu 2005, wzięło udział odpowiednio ponad 170 osób i ponad 100 osób reprezentujących środowiska naukowe, badaczy rynku i opinii, przedstawiciele administracji centralnej i regionalnej, a także – jako referenci – członkowie CCT ESS oraz przedstawiciele Instytutu Nauk Społecznych Słowackiej Akademii Nauk, który koordynuje projekt ESS w tym kraju.

Można wskazać dwie podstawowe płaszczyzny wykorzystania dorobku projektu, które zresztą korespondują z jego celami. Po pierwsze, dane z badań są wykorzystywane jako źródło wiedzy o społeczeństwach europejskich. Rola tych danych będzie rosła wraz z realizacją kolejnych rund badania, gdy możliwe będzie prowadzenie analiz podłużnych (longitudinalnych). Drugą płaszczyzną oddziaływania ESS jest metodologia badania, niewątpliwie najbardziej zaawansowana spośród wszystkich socjologicznych projektów międzykrajowych. Aczkolwiek w większości badań, w szczególności opinii publicznej i rynkowych, nie jest możliwe ścisłe przestrzeganie metodologii przyjętej w ESS – choćby ze względu na ograniczony zazwyczaj do kilku, kilkunastu dni czas realizacji tych badań – to jednak projekt ten wyznacza standardy metodologiczne. Jest on wykorzystywany jako punkt odniesienia (*benchmark*) przy ocenie metodologii innych badań (Sora 2004; Śmiłowski 2004).